PF 2019 (LXXIII): 481–494

LUCIE ŠŤASTNÁ
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
náměstí Jana Palacha 2; 116 38 Praha 1
tel. (+420) 221 619 229
e-mail: ucjtk@ff.cuni.cz

„ZVÍŘECÍ" VÝRAZY PRO LIDSKÝ SVĚT. OPOZICE ČLOVĚK – ZVÍŘE V ČEŠTINĚ

KLÍČOVÁ SLOVA: zvíře, člověk, kognitivní lingvistika, etnolingvistika, antropocentrismus, opozice

SŁOWA KLUCZOWE: zwierzę, człowiek, lingwistyka kognitywna, etnolingwistyka, antropocentryzm, przeciwieństwo

KEYWORDS: animal, man, cognitive linguistics, ethnolinguistics, anthropocentrism, opposition

„ANIMAL" WORDS FOR HUMAN WORLD. OPPOSITION MAN – ANIMAL IN THE CZECH LANGUAGE

ABSTRACT: The world of animals is always viewed from human perspective, which makes both worlds interconnected and inseparable. This paper aims to show some consequences of anthropocentrism in the Czech language. It is focused especially on words, which connect both worlds, because in Czech there often exist at least two series of different units – for a man and for an animal. We can use different words e.g. for parts of the body (*head, mouth* X *snout, muzzle, beak*), for various activities (*eat* X *feed*), sounds (*speak* X *croak, bleat, cluck*) etc. If we use this primarily „animal" words about a man it is usually connected with very negative valuation. The paper is based mainly on the analysis of Czech dictionaries, as well as examples in folk literature.

ABSTRAKT: Svět zvířat je vždy nahlížen z lidské perspektivy, oba světy jsou proto vzájemně propojené a neoddělitelné. Příspěvek si klade za cíl sledovat různé projevy antropocentrismu v češtině. Zaměřuje se zejména na výrazy, které lidský a zvířecí prostor propojují a označují skutečnosti, jež mají své ekvivalenty na obou stranách. V češtině často existují dvě série jednotek označujících stejnou skutečnost – pro člověka a pro zvíře. Odlišná slova použijeme

např. pro označení částí těla člověka a částí těla zvířete (*hlava, ústa* X *rypák, tlama, zobák*), pro různé činnosti (*jíst* X *žrát*), zvuky (*mluvit* X *skřehotat, mečet, kdákat*) atd. Použijeme-li navíc primárně „zvířecí" výrazy ve vztahu k lidem, přinášejí s sebou výrazně negativní hodnocení. Text je založen především na analýze českého slovníkového materiálu, uváděny jsou také příklady z folklorních textů.

1. Úvod

A on tu napřed – skok a skok,
a ona za ním, co jí krok.
Psi houfem ve vsi zavyli,
když ty pocestné zvětřili;
a vyli, vyli divnou věc:
žetě nablízku umrlec

Karel Jaromír Erben: *Kytice* (1853), balada *Svatební košile*

Svět lidí a svět zvířat. Dva světy, které se na první pohled zdají být zcela odlišné, ale na ten druhý se ukazuje, že jsou vzájemně propojené a neoddělitelné. Svět zvířat vždy nazíráme prostřednictvím lidských smyslů, snažíme se mu porozumět za pomoci lidské mysli a zároveň nám vymezení se vůči zvířatům pomáhá pochopit sebe sama a definovat, co je (respektive co není) člověk. *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ) uvádí definici slova *člověk* takto: „nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení a řeči; lidský jedinec". Jestliže je tedy člověk nejvyspělejší živou bytostí, která je obdařena schopnostmi jako je myšlení a řeč, jaké jsou ty zbylé, ostatní bytosti? Uvedená slovníková definice jasně implikuje existenci jiných bytostí, které by měly být méně vyspělé a neměly by mít uvedené schopnosti. Z perspektivy člověka jsou těmito bytostmi, vůči kterým sám sebe vymezuje, právě zvířata.

Úvodní citát z Erbenovy balady *Svatební košile* odkazuje na dvě činnosti spojované primárně se zvířaty: psi *vyjí* a *větří*. Sloveso *výt* je dle SSJČ v základním významu spojeno se psy, vlky a podobnými druhy zvířat, jako druhý význam však slovník uvádí: „expr. projevovat se silným hlasem, zvukem, zvl. pronikavě naříkat (ve význ. 1), bědovat, sténat" o člověku. Člověk může výt např. bolestí či strachy, zvuk, který při tom vydává, se zdá být takřka nelidský, lidskému uchu je nepříjemný; člověk však vyje z určitého důvodu, vytí nese určitý význam a může být doprovázeno i slovním projevem. V úvodní ukázce se psi rovněž projevují se sémantickou platností, která je pro tento umělecký text s folklorními prvky charakteristická. Psi vyjí, „žetě nablízku umrlec", také zvířecí hlasový projev v tomto

případě nese význam, zvířata svým způsobem promlouvají, či dokonce křičí. Lidský *křik* a psí *vytí* je tedy dvojicí výrazů odlišenou v rámci opozice člověk – zvíře, resp. lidské – zvířecí. Člověk primárně křičí, psi vyjí. Pokud o člověku řekneme, že *zavyl/vyje* (použijeme „zvířecí" výraz pro člověka) vneseme tím do promluvy určitou míru expresivity.

Podobným způsobem bychom mohli postupovat také u druhého uvedeného slovesa – *větřit* –, které SSJČ rovněž primárně připisuje zvířatům: „(o zvěři) čichem pátrat; čenichat", druhý, přenesený význam je však znovu navázán na člověka: „expr. (o lidech) tušit, předvídat, číť". Zdůrazněna je především instinktivnost tohoto tušení (SSJČ: „jakoby instinktem větřil, že…"), přičemž právě instinktivnost či pudovost je vlastní především zvířatům a zvířecímu chování, které z lidského pohledu není promyšlené, je bezděčné a přirozené (SSJČ: „zvířecí instinkt; zvířata jsou k vodě vedena instinktem")[1]. Instinktivní chování zvířat stojí v opozici k lidské schopnosti myšlení, a tedy i promýšlení vlastních činů.

Výkladové slovníky jednoznačně reflektují skutečnost, že primárně zvířecí výrazy (v uvedeném případě se jedná o slovesa *výt* a *větřit*) jsou takřka vždy při užití o člověku spojeny s expresivním příznakem. Tento příspěvek se bude zabývat tím, z jakého důvodu a jakým způsobem primárně zvířecí výrazy užíváme ve vztahu k člověku a co vypovídají o jazykové opozici člověk – zvíře, resp. lidské – zvířecí.

2. Opozice člověk – zvíře v jazyce

Teoreticko-metodologický základ tohoto příspěvku tvoří kognitivně-kulturní přístup k jazyku a teorie jazykového obrazu světa[2]. Metodologicky navazuji na svou diplomovou práci (Šťastná 2015), v níž jsem podrobně charakterizovala opozici člověk – zvíře a popsala možnosti jejího dalšího výzkumu. Jádrem mého zkoumání je především slovníkový materiál; využívám české slovníky výkladové, frazeologické, etymologické aj. Oporou mi jsou však také data korpusová (*Český národní korpus*, korpus SYN V7) a data excerpovaná z folklorních textů, která pomáhají dokreslit mnohdy neúplné či nezřetelné obrazy zvířat a skutečností spojených se zvířaty v českém jazykově-kulturním prostředí.

Výše jsem se zabývala slovníkovou definicí slova člověk, jak je to však ve slovnících se *zvířetem*? *Příruční slovník jazyka českého* (PSJČ) uvádí, že *zvíře* je „větší

[1] Chování člověka je také částečně ovlivňováno instinkty, ty jsou mu vrozené, člověk je však může neuposlechnout. Myšlení tedy stojí u člověka výše než instinkt (mateřský instinkt, prastaré instinkty, ne/spoléhat na svůj instinkt), viz SSJČ: heslo *instinkt*.

[2] Ve shodě s Vaňkovou chápu jazykový obraz světa jako „model světa uložený a strukturovaný v jazyce" (2005, s. 56). Ke kognitivně-kulturnímu přístupu viz např. Bartmiński (2016).

živočich, zvl. savec, pták apod. (proti člověku)". Definice zvířete se tedy jasně vymezuje vůči člověku a vůči vlastnostem člověku typicky připisovaným. Jsou to především zmiňované schopnosti myšlení (oproti zvířecím instinktům) a řeči (oproti zvukům vydávaným zvířaty; zvíře nemluví, z pohledu člověka je *němou tváří*), *Slovník spisovné češtiny* (SSČ) navíc udává schopnost práce. *Lidskost* je souborem dobrých vlastností, chovat se *lidsky* znamená chovat se vlídně, přístupně, srozumitelně pro své okolí (SSJČ). *Zvířecí* chování je naopak nízké a pudové (zvířecí vášeň), až surové a bestiální (zvířecí čin). Z lidského pohledu zvířata nejsou na rozdíl od člověka schopna ovládnout své přirozené chování: *nechovej se jako zvíře, chovej se jako člověk* (SČFI). Je zřejmé, že oddělit od sebe definice slov *člověk* a *zvíře* je takřka nemožné, při vysvětlování jednoho si vypomáháme druhým a naopak.

Vzhled člověka a zvířete je odlišný, a přesto se v lecčems podobá. Typické zvíře má čtyři nohy (čtyřnožec*; čtyřnohý kamarád* např. o psovi), člověk chodí po dvou (*dvounožec*). Různé části těla vypadají jinak u člověka a u zvířete (*ruka* X *tlapa,* viz dále), některé části má zvíře navíc (*ocas*). Tělo člověka se však podobně jako u zvířat skládá z jednotlivých částí, tyto části mívají podobné funkce a často jsou vzájemně porovnatelné (např. již zmiňovaná dvojice *ruka* X *tlapa*). Také příbytek člověka a zvířete vypadá odlišně, z pohledu člověka jsou místa spojovaná se zvířaty neuspořádaná, špinavá, nevhodná k životu člověka: *konečně je to tu jako u lidí, je to tu jako ve zvěřinci* (SČFI), funkce obydlí je však u člověka i u zvířete opět podobná (schovat se před nepřízní počasí, nebezpečím, vybudovat místo pro výchovu potomků atd.).

Podle Pajdzińské (2007, s. 27–28) je **antropocentrismus** přirozeného jazyka jednou z jeho základních vlastností. Člověk sám sebe považuje za středobod všeho, nejdůležitější a nejhodnotnější součást světa a často sám sebe vymezuje v opozici ke zvířatům, paradoxně jako vůči bytostem sobě nejpodobnějším. Opozice člověk – zvíře, resp. lidské – zvířecí, je konkrétní realizací obecnější opozice vlastní – cizí a prostupuje celým jazykovým systémem. Vše, co je *lidské*, je nám blízké, vlastní, a proto *lidské* vnímáme pozitivně, tedy jako dobré. *Zvířecí* je pro nás cizí, a tedy špatné. Tuto opozici můžeme zřetelně pozorovat především na úrovni lexika. V češtině existuje celá řada dvojic (ale i trojic či vícečetných skupin) výrazů odlišených pouze v rámci opozice člověk – zvíře: jedná se především o **části těla** (*ústa* X *zobák*; *ruka* X *tlapa*), **činnosti** (*mluvit* X *krákat*; *jíst* X *žrát*), ale i o další výrazy různým způsobem spojené se zvířaty, resp. s člověkem (*obydlí* X *pelech*; *skupina* X *stádo*). Použití primárně zvířecích výrazů pro člověka, případně pro skutečnosti z lidského světa, s sebou navíc často nese výrazně negativní hodnocení. Jestliže kupříkladu označíme ruce člověka za *tlapy*, zdůrazníme tím jejich nepatřičnou velikost, neohrabanost, NElidskou sílu (zvířeckost); slovo *pelech* použijeme pro lidské obydlí či lůžko tehdy, pokud je zanedbané, špinavé,

a pro člověka tedy nevhodné. „Takovou pravidelnost lze těžko chápat jako náhodu… [je to] výsledek určitého aristokratismu člověka, jeho pýchy, pocitu hrdosti na vlastní hodnotu a znevažování všeho, nebo dokonce pohrdání vším, co je mimo lidský okruh" (Pajdzińska 2007, s. 28).

Projevem antropocentrismu je také samotná existence velkého množství **ustálených charakteristik** vycházejících z názvů zvířat, které jsou pro tento tematický celek příznačné (Mrhačová 2009, s. 25–28). Ustálené charakteristiky se vyznačují vysokou mírou expresivity, naprostá většina je zcela negativní, dokonce má význam nadávky: *to je ale husa, kráva, slepice, prase, osel* atd. Pozitivních charakteristik lidí vyjádřených prostřednictvím názvů zvířat je podle Mrhačové jen velmi málo (*to je ale kočka*), často vycházejí z deminutivní podoby základového slova (*to je ale pilná včelička*; dále v náboženských textech: *beránek, ovečka* apod.).

Mosiołek-Kłosińska (1997) popisuje dvě hlediska antropocentrismu „zvířecích" výrazů. Uvádí, že na jednu stranu **popisujeme zvířecí svět a reálie spojené se zvířaty za pomoci lidských slov**, což je důsledek skutečnosti, že jazyk je lidským výtvorem a zvířata vnímáme výhradně skrze lidské smysly. Vidíme je lidskýma očima, zvuky, které vydávají, slyšíme lidskýma ušima, zvířecí pachy cítíme lidským nosem. Zvířecí a lidský svět tedy hodnotíme a srovnáváme prostřednictvím lidské perspektivy (*páchnout jako tchoř* o páchnoucím člověku; zvířecí pach vnímáme jako nelibý, srovnáváme jej tak s podobně nepříjemným pachem člověka).

Druhým hlediskem antropocentrismu je podle Mosiołek-Kłosińské skutečnost, že **lidský svět popisujeme za pomoci zvířecího lexika**. Navíc promítáme do zvířat špatné lidské vlastnosti, připisujeme jim vlastnosti, které mohou mít jen lidé (*být pyšný jako páv, být tvrdohlavý jako beran*). Typickému zvířeti připisujeme krutost, nelidskost, často i hloupost. O člověku, který se chová krutě, říkáme, že je to *nelida*, či dokonce že se *chová jako zvíře, páchá zvěrstva* (SČFI).

3. „Zvířecí" výrazy pro lidský svět

Primárně „zvířecí" výrazy jsem rozdělila do čtyř skupin, a to dle domén, které jsem ve svých předešlých pracích (Šťastná 2015, 2017) určila pro kategorii ZVÍŘE: 1) fyzické vlastnosti zvířete, 2) chování zvířete, 3) místo, kde zvíře žije, 4) souvislost zvířete se člověkem[3]. Domény výrazně korespondují se skupinami

[3] Domény jsou složky sémantické struktury pojmu, jedná se o různé aspekty stejného významu. Všechny domény jsou vzájemně rovnocenné, jejich pořadí je zaměnitelné, jsou dále tvořeny dílčími složkami – subdoménami (Šťastná 2017, s. 159). S doménami pracuje především Anna Wierzbicka (1985), dále např. Dorota Piekarczyk (2004).

výrazů, které jsem naznačila výše (části těla, činnosti atd.), toto rozdělení však není striktní, některé výrazy mohou prostupovat skrze několik domén.

3.1. Doména: fyzické vlastnosti zvířete

Doména fyzické vlastnosti zahrnuje dvě subdomény: velikost a vzhled zvířete. Zvířecí části těla mnohdy prostupují oběma subdoménami. Od lidských částí těla se odlišují právě především vzhledem – barvou, tvarem, umístěním a často i velikostí. Ekvivalenty v lidském i zvířecím světě mívají zejména prototypové části těla (*ústa* X *morda, tlama*), ale i periferněji části těla a části těchto částí (*zub* X *tesák*), méně často bývají odlišeny tělní tekutiny a vnitřní orgány (lidská a zvířecí *krev*). „Prototypové zvířecí části těla nesou ve srovnání s lidskými jasné odlišnosti, jsou navíc viditelné zvnějšku na živém těle, zatímco vnitřní orgány, a zejména tělní tekutiny jsou na první pohled stejné či podobné, v mnohých případech laik nepozná rozdíl mezi lidským a zvířecím" (Šťastná 2018, s.127).

Jako příklad uvedu výraz *rypák*, který se primárně vztahuje zejména k praseti. Dle SSJČ: „prodloužené nozdry, zvl. u vepře: prasečí r.; zř. sloní r. (Čech) chobot". Přeneseně můžeme tento výraz užít i o člověku ve významu: „vulg. část obličeje s nosem a ústy; huba 2 (zhrub.), čumák 2 (zhrub.): dát někomu přes r.; dostat přes r. dostat políček, přen. být rázně odbyt; strkat do všeho r. být zvědavý, plést se do všeho; dát si do r-u pochutnat si". Etymologie slova je spojena se slovesem *rýpat,* které snad vychází z indoevropského kořene **reu-* „rýt, trhat". Zajímavá je souvislost s polským *rypać,* jehož jedním významem je také „žrát (o dobytku)" (ČES). *Slovník nespisovné češtiny* (SNČ) uvádí ve významu „obličej, ústa" i nářeční varianty *rypál* či *rypec.* Lidský a zvířecí ekvivalent dané části těla je umístěn na podobném místě. Zvířecí rypák ovšem odpovídá pouze lidskému nosu, tlama je umístěna pod rypákem a je méně nápadná, rypákem si však prase vypomáhá i při žraní (ryje s ním, a hledá tak potravu). Vidíme, že užití vzhledem k člověku zahrnuje ústa i nos. Rypák prasete je natolik výraznou součástí jeho těla, že je pro prase zcela charakteristický, rovněž kreslené obrázky prasátek tuto část vždy zobrazují[4]. V případě, že výrazem *rypák* označíme lidskou část těla, můžeme[5], ale nemusíme[6] tím upozorňovat na nezvyklý tvar či velikost dané části těla u člověka (zejména nosu a úst). V druhém případě vnášíme do vyjádření expresivitu,

[4] Zde je možné si vzpomenout na prasátko jménem Bobík z dětského komiksu Čtyřlístek. Nebo i na v současnosti oblíbenou pohádku *Prasátko Peppa*. Obě prasátka mají velmi výrazný rypák.

[5] „Nazvali ho potulným cirkusákem, komediantem, umouněným cikánem, posmívali se jeho rypáku, obrovským uším a celému zevnějšku, potupili celou jeho přízeň a posměšným hlasem ho vyzývali, aby vzal talíř a šel vybírat" (SYN, *Bylo nás pět*).

[6] „Tuhle šel okolo stolu, kde hráli borci poker, řekl jen „hmmmm" a hned dostal takovou přes rypák. Hehe" (SYN, *Víkend HN*).

k posunu či obohacení významu však nedochází, pokud by byl *rypák* nahrazen *nosem/ústy*, význam by zůstal stejný. Souvislost mezi lidskou a zvířecí částí těla je v tomto případě především v umístění na těle a částečně ve funkci (dýchání).

Dalším příkladem je slovo *dráp,* dle SSJČ: „rohovitý zahnutý útvar kryjící konec prstů na nohou savců, ptáků a plazů", přeneseně o člověku „expr. dlouhý, ošklivý nehet, nehet vůbec: mít velké, dlouhé, neostříhané drápy; přen. neurvalé drápy, ruce". Tedy především o neudržovaných, nevzhledných či nepřirozeně dlouhých nehtech podobných zvířecím drápům[7]. I v tomto případě je možné nahradit výraz *drápy* za *nehty*, část významu (dlouhé, neostříhané nehty) by se tím však ztratila a musela by být doplněna z kontextu.

Rozdílnost (ale zároveň také srovnatelnost) lidské a zvířecí části těla je akcentována rovněž u některých frazémů: *mít býčí šíji* („silný, objemný krk"), *labutí šíji, žirafí krk* („dlouhý, štíhlý krk"), *ruce/tlapy jako medvěd, nohy jako slon* („velké"), *vosí pas* („úzký"), *zadek jako kobyla/klisna/pivovarský kůň/štýrský valach* („velký") *aj*[8].

Další skupinou jsou zvířecí části těla, které nemají ekvivalent v lidském světě, např. *ocas, parohy* nebo *křídla.* Některé z těchto částí mohou být připodobněny k existující lidské části těla, která však anatomicky neodpovídá zvířecímu ekvivalentu. SNČ uvádí pro výraz *ocas* význam „mužské přirození", významná je v tomto případě tvarová podobnost mezi oběma částmi. *Parohy* ani *křídla* ekvivalent v lidském světě nemají, ve frazeologii je však možné tyto části těla dohledat: *nasadit manželovi parohy* („nevěrou oklamat"; parohy symbolizují nevěru ženy, z podváděného manžela se stává *paroháč*); *narostla mu křídla* („nabyl odvahy"), *přistřihnout někomu křídla* („omezit něčí rozmach, odvahu"; křídla jsou symbolem volnosti, *rozletu* člověka).

Také některé ustálené charakteristiky vycházejí z podobnosti mezi lidským a zvířecím tělem, souvisejí především s nepatřičnou velikostí zvířete, resp. člověka: *to je ale mamut, slon, medvěd* („velký, neohrabaný člověk"), či části jeho těla: *to jsou ale tlapy, ploutve* („velké ruce, nohy") (Mrh, SČFI).

---

[7] „‚Ty nevíš, jaké máš mít nehty?' ‚Vím,' odpověděla Lenka se skloněnou hlavou. ‚Takové drápy! Co si pacienti pomyslí?'" (SYN, *Metráček*).

[8] Vztah mezi lidskou a zvířecí částí těla dokládají rovněž folklorní texty. Může v nich docházet k úplné či částečné metamorfóze člověka ve zvíře či naopak, proměněny mohou být jen určité části těla (kočičí tlapka proměněné čarodějnice se po oddělení od těla mění v lidskou ruku). Lidská a zvířecí část může být schválně, či nedopatřením vyměněna (lidské za kozí oko). Specifické jsou postavy bytostí částečně lidských a částečně zvířecích (čert s rohy a kopytem, vodník s plovacími blánami). Tento fenomén přetrvává i v moderním folkloru, kde se objevují lidé částečně přeměnění ve zvíře v důsledku nepovedených vědeckých pokusů či genetické manipulace (goatman – kozí muž). Zvířecí části těla mohou mít také magické či léčivé účinky, přičemž tyto účinky jsou mnohdy navázány na lidský ekvivalent – princip léčení stejného stejným (mozek zvířete se podává při nemoci mozku u člověka). Podrobněji viz Šťastná (2018).

3.2. Doména: chování zvířete

Struktura domény chování je tvořena pěti hlavními tematickými okruhy (subdoménami): vydávání zvuků, získávání potravy, rozmnožování (a péče o mláďata), způsob pohybu a chování typické pro daný druh.

Co se týče zvířecích výrazů, výrazně se uplatňuje především subdoména vydávání zvuků. Zařadili bychom sem všechny činnosti spojené s hlasovými projevy zvířat, které lze přeneseně použít o lidské řeči (křiku, šeptání atd.): *štěkat*, *krákat*, *kdákat*, *pípat*, *bučet*, *kvičet, vrčet, mečet, bečet, výt* atd[9].

Podrobněji se zaměříme na první zmíněné sloveso – štěkat –, pro něž SSČ uvádí v prvním významu „(o psech ap.) vydávat jednotlivě vyrážené zvuky haf: pes štěká na kolemjdoucí"[10]. Primárně se tedy jedná o hlasový projev psa či psovitých šelem. Přeneseně o člověku pak: „hovor. expr. ostře, pronikavě mluvit, křičet 2, hubovat, nadávat 1: v rozčilení na sebe štěkali". Pro činnosti spojené se zvířecími zvuky platí, že jejich užití v souvislosti s člověkem s sebou vždy přináší expresivitu a významový posun od neutrálního *mluvit*. V případě slovesa *štěkat* je to mluvit „velmi nahlas, ostře, křičet"[11]. Etymologicky je pak zajímavá souvislost s ptačím zvukovým projevem *štěbetat či* s lidským *štkát* („vzlykavě plakat").

Také lidské činnosti *jíst* a *pít* mají ve zvířecím světě mnoho ekvivalentů použitelných přeneseně i o člověku. Jsou to např. slovesa *zobat, žrát, hryzat, hlodat, chroustat, přežvykovat, pást se, napájet se, chlemtat.*

Výrazy spojené s rozmnožováním lze v souvislosti s člověkem dohledat především v SNČ, např. *mrouskat se*: „hanl. líbat se. Nemohli byste se mrouskat někde v soukromí?", nebo v korpusech, např. *zabřeznout:* „Pokud chce ale žena zabřeznout, tak prostě zabřezne" (SYN, *Maxim*). Také výraz *kříženec* je primárně spojován se zvířaty (případně s rostlinami), je to „jedinec vzniklý křížením, hybrid" (SSČ), přeneseně však i o člověku: „O Jižní Americe se toho už napovídalo tolik, že jsem čekal křížence mezi Diegem Riverou a Perónem, ale kdyby tohohle chasníka důkladně odbarvili, aby ladil se svými světlými vlasy a modrýma očima, nerozeznal bych ho od Vikinga, nebýt jeho oblečení" (SYN, *Večerní host*).

[9] Ve folklorních textech se zvířata mnohdy projevují se sémantickou platností. Jejich hlasový projev nese význam, a je tedy jasně srovnatelný s lidskou řečí (kukání kukačky či houkání sýčka jako zlé znamení; podobně také v úvodním citátu z textu K. J. Erbena). Člověk může získat schopnost mluvit zvířecí řečí (Zlatovláska), či naopak zvířata mluví lidskou řečí (zlatá rybka slibuje rybáři splnění třech přání). Podrobněji viz Šťastná (2018).

[10] Pro další zkoumání by jistě byl jistě zajímavý také pohled na zvířecí citoslovce. V různých jazycích se používají různá citoslovce pro stejný zvukový projev zvířete, srov. např. české *haf haf* a anglické *bow-wow.*

[11] „Spolupracuje s námi i moje sestra, vymýšlíme třeba, jak nafotit jídlo, Marika nebo máma něco předhazují, já štěkám, že se asi zbláznily, a nakonec řeknu: Jó, tohle je přesně ono" (SYN, *Naše rodina*).

Přenesené významy u těchto výrazů jsou málokdy uváděny ve výkladových slovnících, jak ovšem dokládají příklady z korpusů, v uměleckých či publicistických textech jsou velmi živé.

Létání je způsob pohybu, který je vlastní především zvířatům, člověk tuto schopnost sice může získat, ale musí mu k ní dopomoci stroje, samotné lidské tělo schopnost létat nemá. Sloveso *létat* dle SSJČ: „pohybovat se ve vzduchu vlastní schopností (o tvorech), […] expr. velmi rychle se pohybovat; běhat, pobíhat: lítal z pokoje do pokoje". U dalších sloves je diskutabilní, zda se jedná o primárně zvířecí způsob pohybu (např. *plazit se*).

Mezi druhově charakteristické projevy patří např. *trkání* (sloveso *trkat*), pro zvířata, která mají rohy či parohy. V prvním významu *trkat:* „vrážet do někoho, něčeho úderem rohů n. parohů: (krávy) bílými rohy po sobě trkaly", přeneseně o člověku: „expr. vrážet do někoho, něčeho, zvl. na způsob zvířecího trkání; šťouchat: trkala jsem ji loktem" (SSJČ). Etymologicky vychází sloveso *trkat* nejspíše z indoevropského **(s)ter-k-* „být tvrdý, narážet na něco tvrdého" a souvisí se slovesem *strkat* (ČES). Z typického chování zvířat vycházejí i některé ustálené charakteristiky, které toto charakteristické chování zvířete metaforicky připodobňují k lidské vlastnosti: *to je ale chameleon,* chameleon je „malý ještěr měnící barvu těla podle prostředí" (SSČ), přeneseně „prospěchář přizpůsobující snadno své postoje situaci" (Mrh). Některé druhy zvířat se shromažďují ve *stádu, smečce, hejnu* atd., přeneseně, s expresivním příznakem i o lidech, např. *smečka:* „lovící houf psů, vlků aj.: smečka chrtů; přen. hanl. smečka špionů tlupa, banda" (SSČ).

Zvláštní výrazy se týkají také smrti zvířete: *chcípnout, zajít, zdechnout,* oproti lidskému *zemřít.* Mrtvé tělo zvířete se označuje jako *zdechlina, mršina, mrcha.* Taktéž tyto výrazy lze s expresivním příznakem použít i o člověku[12].

3.3. Doména: místo, kde zvíře žije

S doménou místa jsou spojeny zejména výrazy jako *doupě, brloh, chlív, nora, pelech, hnízdo* aj. Přeneseně o lidském obydlí jsou tyto výrazy významově spojené s neupraveností, nepořádkem, špínou, chudobou atd. Např. *brloh*: „místo, kde zaléhá zvěř; doupě, pelech: medvědí b.", o lidském příbytku: „expr. nuzné lidské obydlí: sklepní b." (SSJČ). V etymologii slova můžeme najít složky související s významy „špinavý" (srbochorvatské *brljati* „špinit") a „lože" (*log-*) (ČES).

[12] Heslo *zdechnouti:* „zhrub. (o člověku) zemřít: zhrub. takovému člověku náleží, aby zdechl na smetišti" (SSJČ).

3.4. Doména: souvislost zvířete se člověkem

Nižší hodnota, již člověk připisuje zvířatům, je zřejmá kupříkladu z některých slovních spojení (zejména názvů rostlin), v nichž přídavné jméno odvozené od názvu zvířete „znehodnocuje" tu „pravou" rostlinu, kámen, předmět atd., např. *vlčí mák, psí víno, kočičí zlato*. Člověk z těchto rostlin či jiných produktů nemá stejný užitek jako z jejich „pravých" variant.

Zvířata se v určitém jazykově-kulturním prostředí mohou stát také nositeli určité lidské vlastnosti. Jsou jim připisovány rysy, které ve skutečnosti mít zvířata nemohou, mohou je mít pouze lidé. Tyto vlastnosti dokládají především ustálené charakteristiky vycházející z názvů zvířat. Nejčastěji je zvířatům připisována hloupost – oproti člověku, který má dle definice schopnost myšlení, a z lidského hlediska je tedy inteligentnější než zvíře: *to je ale (hloupá) husa, káčo jedna (pitomá), koza jedna stará (pitomá), to je ale kráva (pitomá), osle jeden, vůl jeden (blbý), ta ovce jedna (hloupá)* (Mrh).

Lišce je naopak připisována nadprůměrná inteligence, mazanost, až vychytralost: *to je ale lišák, ty jsi ale liška (podšitá),* což také koresponduje s jejím jazykově-kulturním obrazem v českém prostředí, doložitelným např. na základě folklorních textů, v nichž se liška ukazuje jako zvíře, které má schopnost přelstít jiná zvířata, či dokonce člověka[13]. Rejzek naznačuje možný tabuový původ a souvislost s adjektivem *lichý* ve významu „podvodný, zlý" (ČES).

Také had bývá zobrazován jako inteligentní zvíře, které může člověka obelhat a ublížit mu. Z hlediska člověka je to nebezpečné zvíře, člověk si na něj musí dávat pozor: *ty hade jeden (zrádný)*[14]. I u hada Rejzek připouští možný tabuový původ s původním významem „něco odporného".

Mezi další lidské vlastnosti připisované zvířatům patří kupříkladu tvrdohlavost berana (*to je ale beran*), pýcha páva (*to je ale pyšný páv*) či pilnost včely (*to je ale pilná včelička*).

4. Závěr

Příspěvek se věnoval výrazům, které jsou primárně spojeny se zvířaty, ovšem mohou být použity i pro označení člověka či skutečností z lidského světa. Pro tyto výrazy je charakteristické, že při označení reálií ze světa zvířat jsou neutrální,

[13] Např. Jak liška napálila vlka (Dvo).

Pro folklorní texty je charakteristické, že role zvířat v nich odpovídá jejich jazykově-kulturnímu obrazu, vlk tak například nemůže být kladnou postavou, labuť nemůže být škůdcem (Šťastná 2018, s. 129).

[14] Např. Hadí přirozenost (Dvo).

bezpříznakové, avšak při užití o člověku vnášejí větší či menší míru expresivity a (často negativního) hodnocení. Je to důsledek skutečnosti, že oba světy (jak lidský, tak zvířecí) jsou nám zprostředkovány skrze lidské smysly a skrze lidský jazyk, v němž jsou uloženy znalosti a zkušenosti našich předků.

V jazyce jsou zvířata v opozici ke člověku hodnocena jako nižší a horší bytosti. Člověk na ně přenáší své negativní vlastnosti, zážitky a stavy, a vypořádává se tak se svou vlastní nedokonalostí. Na druhou stranu, zvířata jsou člověku nejpodobnější bytosti, mají podobnou stavbu těla, mohou být s člověkem snadno srovnávána. Člověk se tak snaží za každou cenu vymanit z této podobnosti a staví sám sebe do opozice ke zvířatům, ač se sám často chová hůře než jakékoliv zvíře[15].

Bibliografie

Bartmiński, J. (2016). *Jazyk v kontextu kultury*. Praha: Karolinum.

Mosiołek-Kłosińska, K. (1997). Antropocentryzm leksyki „zwierzecej". W: R. Grzegorczykowa, Z. Zaron (eds.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi* (71–78). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Pajdzińska, A. (2007). Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní" – „cizí". W: L. Saicová Římalová, *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II* (27–44). Praha: FF UK.

Piekarczyk, D. (2004). *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Šťastná, L. (2018). Králičí pacička a myší ocásek. Části zvířecího těla ve folkloru. W: I. Vaňková, L. Šťastná: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa* (125–136). Praha: FF UK.

Šťastná, L. (2017). Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině. W: I. Vaňková, V. Vodrážková, R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích* (156–164). Praha: FF UK.

Šťastná, L. (2015). *Opozice „člověk – zvíře" v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa* (diplomová práce FF UK). Praha: FF UK.

Vaňková, I., Nebeská, I., Saicová Římalová, L., Šlédrová, J. (2005). *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky.* Praha: Karolinum.

Wierzbicka, A. (1985). *Lexicography and conceptual analysis.* Ann Arbor: Karoma Pub.

[15] „Člověk je živočichem, ale současně je také nekonečně víc než zvíře, a to díky své vlastní duchovní dimenzi" (SYN, *Duchovní smysl člověka dnes*). X „Při této zprávě se lze jen zastydět a zaplakat nad ubohostí našeho člověčenství, vždyť ani zvíře nezabije jen tak, pro nic za nic" (SYN, *Deníky Bohemia*).

Prameny a jejich zkratky

Čermák, F. (a kol.) (2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4*. Praha: Leda. (SČFI)

Český národní korpus – SYN V7 (verze z 3. 1. 2019). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z http://www.korpus.cz. (SYN)

Dvořák, K. (2001). *Nejstarší české pohádky.* Praha: Argo. (Dvo)

Haller, J. (1969). *Český slovník věcný a synonymický I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Hugo, J. (2009). *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy, a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf. (SNČ)

Luffer, J. (2014). *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia.

Mrhačová, E. (1999). *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I.* Ostrava: Ostravská univerzita. (Mrh)

Příruční slovník jazyka českého I–IX (1936–1957). Praha: Státní nakladatelství. (PSJČ)

Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA. (ČES)

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2009). Praha: Academia. (SSČ)

Slovník spisovného jazyka českého I–IV (1958–1971). Praha: Academia. (SSJČ)

Tille, V. (1929–1937). *Soupis českých pohádek. Díl I, II/1, 2*. Praha: Česká akademie věd a umění.

„Zwierzęce" określenia w ludzkim świecie. Opozycja człowiek – zwierzę w języku czeskim

(Przekład skróconej wersji artykułu)

Świat zwierząt zawsze postrzegany jest z ludzkiej perspektywy, oba światy są ze sobą powiązane i nieodłączne. Niniejszy artykuł ma na celu przyjrzenie się różnym przejawom antropocentryzmu języka ze szczególnym uwzględnieniem wyrażeń, które łącząc ludzką i zwierzęcą przestrzeń, określają fakty mające swoje ekwiwalenty w obu językach. Tekst oparty jest na kognitywno-kulturowym podejściu do języka i nawiązuje metodologicznie do pracy dyplomowej autorki (por. Šťastná 2015). Odnosi się do analizy czeskiego materiału słownikowego, przedstawione są również przykłady z Czeskiego Korpusu Narodowego i tekstów folklorystycznych.

W języku czeskim spotykamy często dwie serie jednostek oznaczających tę samą rzeczywistość dla człowieka i dla zwierzęcia. Odmiennych słów użyjemy np. do oznaczenia części ciała człowieka i części ciała zwierzęcia (por. *hlava*, *ústa* / *rypák*, *tlama*, *zobák* 'głowa, usta / morda, pysk, dziób'), do różnych czynności (por. *jíst* / *žrát* 'jeść / żreć'), dźwięków (por. *mluvit* / *skřehotat*, *mečet*, *kdákat* 'mówić / rechotać, meczeć, gdakać'), ale także dla innych faktów (*skupina* / *stádo*, *hejno* 'grupa / stado, ławica'). Ponadto jeśli użyjemy prymarnie „zwierzęcych" wyrażeń w odniesieniu do ludzi, niosą one ze sobą wyraźnie negatywną ocenę.

Tekst opisuje specyfikę poszczególnych grup wyrażeń. Dla nazw części ciała (zwierzęcych czy ludzkich somatyzmów) charakterystyczne jest, że ekwiwalenty w ludzkim i zwierzęcym świecie mają przede wszystkim prototypowe części ciała oraz ich części, a także te części ciała, które są widoczne i/lub typowe dla zwierzęcia. Ekwiwalenty rzadko posiadają ograny wewnętrzne czy płyny ustrojowe, które nie są na pierwszy rzut oka widoczne (są wewnątrz ciała), a także w obu „światach" są bardzo do siebie podobne (np. ludzka /zwierzęca krew). Szczególną grupę stanowią wyłącznie zwierzęce części ciała (np. ogon, wymię). Pokrótce przedstawiono również temat zwierzęcych części ciała w czeskiej frazeologii i w tekstach folklorystycznych. W tym typie tekstów może dochodzić do całkowitej lub częściowej przemiany człowieka w zwierzę lub odwrotnie – występują tu istoty, których ciała złożone są częściowo z ludzkich a częściowo ze zwierzęcych części (np. czart, wodnik). Zwierzęce części ciała mogą również być używane w różnych magicznych rytuałach czy medycynie ludowej.

Następna część artykułu poświęcona jest zwierzęcym (a współcześnie również ludzkim) czynnościom, przede wszystkim zwierzęcym zwyczajom, ale także czasownikom związanym z podstawowymi procesami fizjologicznymi. Zwierzęce dźwięki wydają się być odpowiednikiem ludzkiej mowy, czego dowodzą zarówno przykłady z frazeologii (por. *Každý pták zpívá, jak mu zobák narostl*. – dosł. 'Każdy ptak śpiewa, jak mu dziób urósł'), jak i znaczna liczba określeń prymarnie odnoszących się do różnych zwierząt opisująca ludzką mowę czy inną wypowiedź dźwiękową (por. czasowniki *štěkat*, *kdákat*, *kvičet* 'szczekać, gdakać, kwiczeć'). W tekstach folklorystycznych pojawienie się zwierząt niesie ze sobą znaczenie, zatem pohukiwanie sowy, wycie psa czy rżenie konia traktowane w nich jest jako zły znak. Zgodnie z tymi przekazami człowiek może zyskać

umiejętność porozumiewania się ze zwierzętami, zwierzęta zaś mogą mówić ludzkim językiem.

W dalszych partiach artykułu omawiane są wybrane przykłady określeń zwierzęcych, które mają swój ekwiwalent w nazwach odnoszących się do ludzkiego świata (por. *zdechlina* 'padlina', *smečka* 'wataha'), opisana jest problematyka zwierzęcych stereotypowych cech, które często funkcjonują jako obelgi (por. *ty jsi kráva, slepice, prase* 'jesteś krową, kurą, świnią'). Cechy przypisywane zwierzętom w języku są prymarnie ludzkie i często negatywne. Zwierzęta nie mogą mieć takich cech jak duma (por. paw), spryt (por. lis) czy fałszywość (por. wąż), cechy te może mieć wprawdzie tylko człowiek, jednak nie waha się przypisywać ich zwierzętom (i do pewnego stopnia się za nimi chować). Niektóre zwierzęta stają się nawet ucieleśnieniem pewnej ludzkiej cechy. Takie stereotypy łączone ze zwierzętami wykorzystują teksty folklorystyczne, rola zwierząt często w nich bowiem odpowiada ich stereotypowi. Wielki zły wilk zatem w tradycyjnej bajce zazwyczaj będzie odgrywał negatywną rolę, łabędź łączony jest z niewinnością i gracją i w roli czarnego charakteru najpewniej się nie pojawi.

Fakt, że świat zwierzęcy opisywany jest ludzkimi słowami, wynika z tego, że język jest wytworem ludzkim, zwierzęta postrzegamy za pomocą ludzkich zmysłów (widzimy ludzkimi oczami, słyszymy ludzkimi uszami) i oceniamy z ludzkiej perspektywy. Z drugiej zaś strony ludzki świat jest przedstawiany za pomocą „zwierzęcej" leksyki. Zwierzętom człowiek często przypisuje negatywne cechy, przeżycia i stany i w ten sposób radzi sobie ze swoją własną niedoskonałością. W języku i kulturze w opozycji do człowieka zwierzęta postrzegane są jako niższe i gorsze istoty, choć wiadomo, że zwierzęta są istotami najbardziej podobnymi do człowieka, mają podobną budowę ciała, mogą być porównywane z człowiekiem. Wolno sądzić, że człowiek stara się wyzwolić z tego podobieństwa, stawiając siebie w opozycji do zwierząt, choć sam często zachowuje się gorzej niż jakiekolwiek zwierzę.

W podsumowaniu artykułu przedstawiono spis wyrażeń, które mają ekwiwalenty w ludzkim i zwierzęcym świecie, podano również przykłady ich występowania oraz źródła, z których zostały zaczerpnięte.

Tłumaczyła *Anna Jakubowska*